

O'ZBEK VA INGLIZ PUBLITSISTIK MATNLARIDA POLIPREDIKATIV BIRLIKLARNING STRUKTUR-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

JO'RAYEVA Muhayyo Abduljalilovna

Toshkent amaliy fanlar universiteti, "Xorijiy til va adabiyoti" kafedrası o'qituvchisi

E-mail: jurayevamuhayyo385@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada o'zbek va ingliz publitsistik matnlarida polipredikativ birliklarning tuzilishi, bog'lanish turlari va ma'no zichligi qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotda qo'shma gaplar, ergash konstruksiyalar, koordinativ va subordinativ bog'lanishlar, participial va non-finite birliklarning publitsistik diskursdagi vazifasi yoritiladi. O'zbek tilida sintaktik yoyilish va semantik izchillik ko'proq finite predikativ markazlar orqali namoyon bo'lishi, ingliz tilida esa non-finite va compressed clause modellari ma'lumotni ixcham yetkazishda faol ishtirok etishi aniqlanadi. Natijalar qiyosiy sintaksis va matn tahlili uchun ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: polipredikativ birlik, publitsistik matn, qiyosiy sintaksis, qo'shma gap, non-finite clause, o'zbek tili, ingliz tili.

Abstract: The article provides a comparative analysis of the structure, linkage types and semantic density of polypredicative units in Uzbek and English publicistic texts. It examines complex sentences, subordinate patterns, coordination, participial constructions and other non-finite forms functioning in journalistic discourse. The analysis shows that Uzbek more often realizes semantic progression through finite predicative centres, whereas English extensively employs non-finite and compressed clause models for informational economy. The findings are relevant for comparative syntax and text analysis.

Key words: polypredicative unit, publicistic text, comparative syntax, complex sentence, non-finite clause, Uzbek, English.

Аннотация: В статье в сопоставительном плане анализируются структура, типы связи и смысловая плотность полипредикативных единиц в узбекских и английских публицистических текстах. Рассматриваются сложные предложения, подчинительные и сочинительные конструкции, а также причастные и иные нефинитные модели. Установлено, что в узбекском языке семантическое развертывание чаще реализуется через конечные предикативные центры, тогда как в английском языке для информационной экономии активно используются сжатые нефинитные конструкции. Результаты значимы для сопоставительного синтаксиса и анализа текста.

Ключевые слова: полипредикативная единица, публицистический текст, сопоставительный синтаксис, сложное предложение, нефинитная конструкция, узбекский язык, английский язык.

1. Kirish

Polipredikativ birlik tilshunoslikda bir nechta predikativ markazni o'z ichiga olgan, ammo matnda yagona sintaktik-kommunikativ butunlik sifatida faoliyat ko'rsatadigan tuzilma sifatida talqin qilinadi. Bunday birliklar ayniqsa publitsistik matnlarda muhim, chunki jurnalistik uslub bir

vaqtning o'zida tezkorlik, axborot zichligi, mantiqiy izchillik va ta'sirchanlikni birlashtirishi kerak. Shu vazifa ko'pincha aynan polipredikativ qurilmalar orqali bajariladi.

O'zbek va ingliz tillarida publitsistik matnlarning sintaktik tashkil topishi o'xshash kommunikativ ehtiyojlarga xizmat qilsa-da, ularning struktur vositalari turlicha. O'zbek tilida finite fe'llar asosidagi qo'shma gaplar va izchil ergash tuzilmalar keng uchrasa, ingliz tilida participial, infinitival, relative va boshqa non-finite modellar ma'lumotni kompressiya qilishda muhim rol o'ynaydi. Demak, polipredikativlik faqat predikatlar soni bilan emas, ma'lumotni taqsimlash usuli bilan ham belgilanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi o'zbek va ingliz publitsistik matnlarida polipredikativ birliklarning struktur-semantik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish, ularning matn kompozitsiyasi va axborot zichligidagi vazifasini ko'rsatish hamda qiyosiy sintaksis uchun muhim natijalarni umumlashtirishdan iborat.

2. Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili

Polipredikativlik masalasi umumiy va qiyosiy sintaksisda qo'shma gap, murakkab sintaktik butunlik, clause combination va information packaging kabi tushunchalar bilan uzviy bog'liq. Ingliz tilida Huddleston va Pullum, Biber va boshqalar, Halliday maktabi vakillari finite va non-finite konstruktsiyalarning axborot yukini batafsil yoritgan. O'zbek tilshunosligida esa N. Mahmudov, A. Nurmonov va boshqa sintaksis mutaxassisleri qo'shma gaplarning mazmuniy va struktur turlarini, predikativlikning grammatik ko'rsatkichlarini sharhlagan.

Publitsistik matn doirasida polipredikativ birliklar nafaqat grammatik, balki stilistik vosita sifatida ham muhimdir. Gazeta va tahliliy matnlarda voqea, sabab, natija, izoh, baho va sitata orasidagi munosabatlarni bitta sintaktik kompleks ichida berish odatiy hol. Shuning uchun polipredikativ tuzilmalar maqolaning axborot zichligini oshiradi, ammo ortiqcha murakkablik o'quvchining qabul jarayoniga salbiy ta'sir qilishi ham mumkin.

O'zbek va ingliz tillarini qiyosiy o'rganishda ko'pincha faqat morfologik yoki leksik farqlarga urg'u beriladi. Holbuki, publitsistik matnda mantiqiy yo'nalish ko'pincha sintaktik arxitektura orqali quriladi. Shu sababli finite markazlar soni, subordinatsiya darajasi, kompressiyalash darajasi va ma'lumotning segmentlarga taqsimlanishi birgalikda tahlil qilinishi zarur.

3. Tadqiqot metodologiyasi

Tahlil materiali sifatida o'zbek va ingliz tillaridagi yangilik, sharh, analitik maqola va publitsistik izoh janrlariga mansub 120 ta matn bo'lagi tanlab olindi. Har bir matnda bir yoki undan ortiq predikativ markazni o'z ichiga olgan birliklar ajratildi va quyidagi mezonlar bo'yicha tavsiflandi: bog'lanish turi, predikativ markazlar soni, finite va non-finite vositalarning ulushi, semantik munosabat turi, matn ichidagi axborot vazifasi.

Polipredikativ birliklar uch katta modelga ajratildi: 1) koordinativ bog'langan predikativ bloklar; 2) subordinativ bog'langan predikativ bloklar; 3) kompressiyalashgan predikativ birliklar. Uchinchi guruhga, ayniqsa, ingliz tilidagi participial va infinitival segmentlar, o'zbek tilidagi ravishdoshli va sifatdoshli qurilmalar, kiritma izohlar va sitatalar bilan kengaygan strukturalar kiritildi.

Qiyosiy tahlilda funksional sintaksis tamoyili qo'llanib, forma bilan birga mazmuniy yuklama ham hisobga olindi. Ya'ni ikki tildagi birliklar tashqi strukturasi emas, matndagi bir xil kommunikativ vazifaga xizmat qilishi nuqtayi nazaridan qiyoslandi. Bu yondashuv bir tilda finite

clause bilan, ikkinchisida esa compressed non-finite segment bilan ifodalangan modelni ham qiyoslash imkonini berdi.

4. Tahlil va natijalar

Natijalar o'zbek publitsistik matnlarida polipredikativlik ko'pincha aniq finite markazlar ketma-ketligi asosida qurilishini ko'rsatdi. Sabab-natija, shart, izoh va maqsad munosabatlari ergash gaplar orqali aniq ifodalanadi: "Agar loyiha tasdiqlansa, mablag' ajratiladi va ishlar keyingi bosqichga o'tadi" kabi strukturalarda predikativ markazlar formal ravishda yaqqol ko'rinib turadi. Bu o'quvchiga mantiqiy aloqalarni tez anglash imkonini beradi.

Ingliz publitsistik matnlarida esa xuddi shu mazmun ko'pincha kompressiyalashgan holda beriladi: "Approved by the committee, the project will move to the next stage" yoki "The company, facing new restrictions, announced a revised strategy" kabi qurilmalarda bir nechta predikativ munosabat mavjud bo'lsa-da, ularning barchasi mustaqil finite markaz sifatida ifodalanmaydi. Natijada sintaktik iqtisod kuchayadi, biroq interpretatsiya uchun kontekstga bo'lgan ehtiyoj ham ortadi.

Koordinativ polipredikativ birliklarda ikki til o'rtasidagi farq unchalik keskin emas. Har ikkala tilda voqealar ketma-ketligi va parallel ma'lumotni berishda bog'lovchili model keng qo'llanadi. Biroq o'zbek tilida koordinatsiya ko'pincha izohiy yoki natijaviy ergashish bilan birga kelib, sintaktik yoyilish hosil qiladi; ingliz tilida esa ko'p hollarda qo'shimcha izoh participial yoki appositive segment orqali ixchamlashtiriladi. Demak, umumiy mantiqiy skelet o'xshash bo'lsa-da, sintaktik yuzaki ko'rinish farqlanadi.

Publitsistik uslubda sitatalar bilan kengaygan polipredikativ qurilmalar ham muhim rol o'ynaydi. O'zbek matnlarida muallif nutqi va ko'chirma gap o'rtasidagi chegaralar ko'pincha aniq belgilanadi: "Vazir ta'kidlashicha, dastur bosqichma-bosqich amalga oshiriladi va nazorat doimiy bo'ladi". Ingliz tilida esa reported speech ko'pincha finite clause bilan boshlanib, keyingi axborot non-finite yoki nominalized segmentlar bilan davom etadi. Bu esa yozuvchiga ma'lumotni siqilgan holatda uzatish imkonini beradi.

Tahlil shuni ko'rsatdiki, o'zbek tilida polipredikativ tuzilma ko'pincha semantik izchillikni ochiq ko'rsatish uchun ishlatiladi. Ingliz tilida esa axborot zichligini oshirish uchun murakkab predikativ aloqaning bir qismi sintaktik kompressiya orqali yashirin shaklga o'tadi. Bu farq ikkala tilning tipologik xususiyati bilan birga, publitsistik uslubning an'anaviy modeliga ham bog'liq. O'zbek matni o'quvchini ochiq mantiqiy yo'l bilan yetaklashga moyil bo'lsa, ingliz matni ko'proq o'quvchining inferensial faolligiga tayangan holda ixcham quriladi.

Bunday xususiyatlar tarjimashunoslik uchun ham muhim natijalar beradi. O'zbek tilidagi finite markazlarga boy polipredikativ tuzilmani ingliz tiliga so'zma-so'z ko'chirish matnni ortiqcha og'irlashtirishi mumkin. Aksincha, ingliz tilidagi compressed structuresni o'zbek tiliga to'g'ridan to'g'ri ko'chirish ayrim semantik aloqalarni noaniq qoldiradi. Shu sababli qiyosiy sintaktik moslashtirish tarjimada markaziy usul bo'lishi lozim.

Maqolaning amaliy xulosasi shundan iboratki, publitsistik matn yaratishda polipredikativ birliklarning faqat grammatik to'g'riligi emas, ularning axborot hajmi va qabul qilinish qulayligi ham muhimdir. O'zbek tilida izchillikni saqlagan holda haddan tashqari cho'zilishni kamaytirish, ingliz tilida esa kompressiyani me'yoridan oshirmaslik publitsistik sifatning muhim mezonidir.

Polipredikativ birliklarning publitsistik diskursdagi ekspressiv salohiyati ham e'tiborga loyiq. Muallif murakkab sintaktik zanjir orqali voqealar orasidagi vaqt, sabab, natija va baho munosabatlarini bir butun holatda berar ekan, o'quvchida "jarayon davom etmoqda" degan

taassurotni kuchaytiradi. O'zbek publitsistikasida bunday effekt ko'pincha bog'lovchi va ergashtiruvchi vositalarning zanjirli qo'llanishi orqali yuzaga chiqadi. Ingliz publitsistikasida esa ayni ta'sir participial intro, appositive insert va clause reduction yordamida hosil qilinadi. Demak, polipredikativlik nafaqat axborot strukturasi, balki matnning ritm va ta'sir darajasini ham boshqaradi.

Bunday xususiyatlar tahrir va media tili madaniyati nuqtayi nazaridan ham muhimdir. Juda cho'zilgan polipredikativ konstruktsiya publitsistik matnni og'irlashtirishi mumkin, juda kuchli kompressiya esa ayrim semantik aloqalarni yashirib yuboradi. Shuning uchun jurnalistik matn yaratishda "qancha ko'p predikativ aloqa – shuncha yaxshi" tamoyili to'g'ri emas. Muhimi, predikativ bloklar matndagi kommunikativ vazifaga mos bo'lishidir: yangilik janrida tezkorlik va ravshanlik ustun, tahliliy sharhda esa murakkab sabab-natija tarmoqlari kengroq joy olishi mumkin. Shu jihatdan polipredikativlikni janrga bog'lab o'rganish istiqbolli yo'nalishlardan biridir.

Qiyosiy tahlil shuni ham ko'rsatdiki, ingliz tilidagi compressed publicistic syntaxni o'zbek tiliga tarjima qilishda ko'pincha finite kengaytirish zarur bo'ladi. Aksincha, o'zbek tilidagi keng yoyilgan ergash bloklarni ingliz tiliga ko'chirishda ayrim predikativ markazlarni non-finite modellarga aylantirish tabiiyroq natija beradi. Tarjima amaliyotidagi ana shu muntazam transformatsiyalar polipredikativ birliklarni qiyosiy sintaksis va tarjimashunoslikning umumiy kesishgan nuqtasiga aylantiradi.

Shuningdek, publitsistik matnda sarlavha va lead qismidagi polipredikativlik ham alohida tahlilni talab qiladi. Ingliz jurnalistikasida sarlavha ko'pincha minimal finite vosita bilan tuzilsa, lead qismida kompressiyalashgan izoh beriladi. O'zbek matnlarida esa sarlavha ko'proq nominativ yoki qisqa struktura bilan cheklanib, asosiy polipredikativ yuk kirish paragrafi va keyingi izohlarda kengroq ochiladi. Demak, predikativ zichlik matnning turli kompozitsion qismlarida turlicha taqsimlanadi va bu ham janriy an'ana bilan bog'liq.

5. Xulosa va takliflar

O'zbek va ingliz publitsistik matnlarida polipredikativ birliklar umumiy kommunikativ vazifa – murakkab axborotni ixcham va mantiqiy shaklda uzatish – ni bajaradi. Biroq ularning formal yechimlari turlicha: o'zbek tilida finite predikativ markazlarga tayangan izchil yoyilish, ingliz tilida esa non-finite kompressiya va clause reduction ko'proq uchraydi. Shu jihatdan polipredikativlikni qiyosiy o'rganish grammatik tipologiya bilan uslubiy strategiyalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.

Kelgusida gazetachilik, ilmiy uslub va raqamli media matnlarida polipredikativlikning chastotasi hamda o'quvchi qabuliga ta'sirini korpus asosida o'rganish maqsadga muvofiq. Shuningdek, qiyosiy sintaksis darslarida finite va non-finite modellarni parallel ko'rsatish o'quvchilarning tarjima va yozuv malakasini sezilarli oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., Finegan, E. Longman Grammar of Spoken and Written English. – Harlow: Longman, 1999.
2. Brown, G., Yule, G. Discourse Analysis. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
3. Halliday, M.A.K., Hasan, R. Cohesion in English. – London: Longman, 1976.
4. Huddleston, R., Pullum, G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

5. Mahmudov, N., Nurmonov, A. O'zbek tilining nazariy grammatikasi (sintaksis). – Toshkent: O'qituvchi, 1995.
6. Nurmonov, A. Struktur tilshunoslik: ildizlari va yo'nalishlari. – Toshkent: Ta'lim, 2009.
7. Sultonsaidova, S., Sharipova, O'. O'zbek tili stilistikasi. – Toshkent: Yurist-Media markazi, 2009.
8. van Dijk, T.A. Discourse as Structure and Process. – London: Sage, 1997.